

УДК 581.522.4:908(477.84)

ІСТОРІЯ ІНТРОДУКЦІЇ РІДКІСНИХ ЧЕРВОНОКНИЖНИХ РОСЛИН В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

А.С. Іванюк

*Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут
ім. Тараса Шевченка*

Інтродукція и акліматизація рідких краснокнижних рослин на території Тернопольської області береть своє начало с 1806 года, с периода создания в Кременце ботанического сада. Выделено три этапа развития интродукции. Установлено, что на современном этапе работа по интродукции редких краснокнижных растений значительно активизировалась.

Краснокнижные виды, интродукция, акклиматизация, объекты интродукции, in situ

ВСТУП

Одна з найважливіших проблем сучасності – охорона біорізноманіття, в основі якої є збереження популяцій рідкісних видів. Популяційний генофонд дикої флори можна зберегти в заповідних екосистемах, а також шляхом раціонального природокористування на ділянках будь-якого масштабу.

В Тернопільській області мережа заповідних територій достатньо різноманітна. До найбільш заповідних об'єктів Тернопільської області належать, насамперед, державний природний заповідник «Медобори» з філіалом Кременецькі гори (відповідно територія Підволочиського, Гусятинського і Кременецького районів), ботаніко-ентомологічний заказник загальнодержавного значення Голиця (Бережанський район), лісові заказники «Дача Галілея», «Суразька дача», регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» та інші.

Але під охороною рідкісних та зникаючих видів ми розуміємо не лише збереження на заповідних територіях та їх інвентаризацію, але й вирощування у ботанічних садах шляхом інтродукції, а також збільшення кількості рідкісних видів у природі шляхом підсівання насіння та висаджування рослин, отриманих за умов культури. Досить актуальним стає перенесення штучно розмножених рослин у природні умови, що називають репатріацією, чи реінтродукцією [2].

Метою даної роботи є вивчення історії інтродукції рідкісних червонокнижних рослин в Тернопільській області.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Об'єктом нашого дослідження є деякі види рідкісних червонокнижних рослин, що інтродуються на території Тернопільської області. Вивчення історії інтродукції проводилось шляхом опрацювання літературних джерел, а також шляхом збору інформації при вивченні документації установ та організацій, що займаються інтродукцією рослин у даному регіоні.

Критеріями поділу історії інтродукції рідкісних червонокнижних рослин в Тернопільській області на етапи є активізація інтродукційної діяльності дослідників в той чи інший час, пов'язана з періодом заснування чи занепаду тих установ (а відповідно і досліджень) на території Тернопільської області, де проводилась науковцями така робота.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Перші згадки про інтродукцію в Тернопільській області взагалі датуються XVI–XVIII століттях і пов'язані з заснуванням Почаївської лаври в с. Почаїв у 1240 році і закладанням на її території у 1620 – 1625 роках архіерейського західного плодового саду за вказівкою настоятеля Почаївської лаври Іова. Потім вже у XVIII столітті – східного саду. Але цей період характеризувався лише введенням в культуру давніх садових культур і деяких господарсько-корисних рослин [4]. Історія інтродукції рідкісних червонокнижних рослин на території Тернопільської області бере свій початок від періоду створення у м. Кременець у 1805 році Вищої Волинської гімназії, організатором якої був Тадеуш Чацький, і закладання при гімназії у 1806 році ботанічного саду за активної участі відомого ботаніка, ландшафтного архітектора Д.І. Міклера. Він проводив обмін рослинами та насінням із відомими на той час зарубіжними парками і ботанічними садами, вивчав і впроваджував у культуру Кременецького ботанічного саду цікаві види і форми місцевої флори. За чотири роки його діяльності було зібрано 1662 екзоти і 612 місцевих видів рослин.

Значно збільшується асортимент інтродукованих червонокнижних рослин завдяки створенню аптекарського городу при Кременецькій гімназії у 1807 році під керівництвом професора ботаніки і зоології Віллібальда Готлібовича Бессера, що був призначений на посаду директора ботанічного саду. Цей період можна вважати першим етапом у розвитку інтродукції на території Тернопільської області. Завдяки діяльності вченого, його тісним зв'язкам з багатьма ботанічними садами Росії, Західної Європи кількість культивованих рослин закритого і відкритого ґрунту збільшується і сягає 12

тисяч видів. Видовий склад інтродукованої флори опубліковано в каталозі рослин Кременецького ботанічного саду 1810 року, який є цінним документом для вивчення інтродукції та акліматизації рослин.

Згідно каталогу, із червонокнижних видів на території ботсаду зростали: астранція велика (*Astrantia major*), беладона звичайна (*Atropa belladonna* N. V.), вовчі ягоди пахучі (*Daphne sneorum*), дельфіній високий (*Delphinium elatum* Н. РК.), змієголовник австрійський (*Dracocephalum austriacum*), зозулинець обпалений (*Orchis ustulata*), з. салеповий (*O. morio*), з. чоловічий (*O. mascula*), з. шоломолистий (*O. militaris*), зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus*), клокичка периста (*Staphylea pinnata*), ковила периста (*Stipa pennata*), лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva*), лілія лісова (*Lilium martagon*), малаксис однолистий (*Malaxis monophyllos*), наперстянка шерстиста (*Digitalis lanata* Н. Сг.), півонія тонколиста (*Paeonia tenuifolia* Н. РК.), підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis*), пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* Н. Сг.), сверція багаторічна (*Svertia perennis*), ситник бульбистий (*Juncus bulbosus*), цибуля пряма (*Allium strictum* Н. Г.), чемерник чорний (*Helleborus niger* Н. РК.), шафран весняний (*Crocus vernus* Н. РК.) [9].

У зв'язку з перевезенням ботанічного саду до м. Київ, на базі якого було відкрито ботанічний сад при університеті Св. Володимира, наукові інтродукційні дослідження були припинені і знову розпочаті лише у 1952 році.

Другий етап в історії інтродукції в Тернопільській області пов'язаний з відкриттям у 1950 році педінституту в приміщенні колишнього Кременецького ліцею в м. Кременець, в складі якого був і біологічний факультет, заснований у 1952 році. Кафедра факультету займалась відновленням ботсаду, провела інвентаризацію рослин відкритого і закритого ґрунту. В цей час працівниками біологічного факультету було інтродуковано такі червонокнижні види: шиверекію подільську (*Schiverekia podolica* Andz. Ex DC. s. I.), молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl.), змієголовник австрійський (*Dracocephalum austriacum* L.), клокичку перисту (*Staphylea pinnata* L.), гронянку півмісяцеву (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.), сонццвіт сивий (*Helianthemum canum* (L.) Baumg), сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.) [5]. Червонокнижні рослини інтродукували шляхом перенесення окремих екземплярів з природної флори і висіванням насіння, зібраного з рослин, які зростали в околицях міста Кременця.

Практична робота зі збереження *ex situ* та *in situ* рослин, в

Тернопільській області зокрема, набула цілеспрямованого характеру з кінця 90-х років минулого століття, коли з ініціативи науковців Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, ухваленої черговою сесією Ради ботанічних садів держави, було прийняте рішення про добровільне зобов'язання цих установ підтримувати на своїх територіях в *ex situ* колекціях певну кількість видів з Червоної книги України і при необхідності здійснювати розмноження і реінтродукцію їх до природних місцезростань [8].

Третій етап розвитку інтродукції на території Тернопільської області бере початок у 1990 році і триває до нині. На даний час інтродукцією рідкісних червонокнижних рослин займаються в районі Західного Поділля (місто Тернопіль, дослідні ділянки агробіолабораторії кафедри методики викладання біології Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка), де шляхом первинної інтродукції введено в культуру цибулю ведмежу (*Allium ursinum* L.), а такі червонокнижні види, як сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend), вовче лико борове (*Daphne sneorum* L.), відкасник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok), гіпокрепіс чубатий (*Hippocrepis comosa* L.) – шляхом вторинної інтродукції [3].

Нами розпочато наукові дослідження в районі Опілля (с. Гутисько Бережанського району Тернопільської області), де шляхом первинної інтродукції введено в культуру відкасник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok), відкасник татарниколистий (*Carlina onopordilolia* Bess ex Szaf., Kulcz. et Pawl.), шиверекію подільську (*Schiverekia podolica* Andz. ex DC. s. I.), вовчі ягоди пахучі (*Daphne sneorum* L.), сонцецвіт сивий (*Helianthemum canum* (L.) Baumg.), змієголовник австрійський (*Dracosephalum austriacum* L.), роговик Біберштейна (*Cerastium biebersteinii* DC), клокичку перисту (*Staphylea pinnata* L.), ясенець білий (*Dictamnus albus* L.), молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess.ex Szaf., Kulcz. et Pawl.), анемону розлогу (*Anemone laxa* Juz.), любку дволисту (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.). Гіпокрепіс чубатий (*Hippocrepis comosa* L.), сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.), пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.), астранцію велику (*Astrantia major* L.), цибулю пряму (*Allium strictum* Schrad.) – шляхом вторинної інтродукції [1, 7].

В районі Кременецьких гір (м. Кременець, Кременецький ботанічний сад) на даний час інтродуковано такі види рідкісних червонокнижних рослин: ковила периста (*Stipa pennata* L.), змієголовник австрійський (*Dracosephalum austriacum* L.), сонцецвіт сивий (*Helianthemum canum* (L.) Baumg.), шиверекія подільська (*Schiverekia podolica* Andz. ex DC. s. I.),

ясинець білий (*Dictamnus albus* L.), клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.), лілія лісова (*Lilium martagon* L.), цибуля пряма (*Allium strictum* Schrad.), цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), підсніжник білосніжний (*Galantus nivalis* L.), сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.), чемерник чорний (*Helleborus niger* L.), роговик Біберштейна (*Cerastium biebersteinii* DC.), родіола рожева (*Rhodiola rosea* L.), дзвоники карпатські (*Campanula carpatica* Jacq.), айстра альпійська (*Aster alpinus* L.), асфоделіна жовта (*Asphodeline lutea* (L.) Reichenb.), білотка альпійська (*Leontopodium alpinum* Cass), пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.), лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.), шафран Гейфелів (*Crocus heuffelianus* Herb.), дріада восьмипелюсткова (*Dryas octopetala* L.), астранція велика (*Astrantia major* L.), білоцвіт весняний (*Leucojum vernum* L.), ковила волосиста (*Stipa capillata* L.), бруслина карликова (*Euonymus nana* Bieb. Incl.), молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szaf., Kulcz. Et Pawl.), скополія карніолійська (*Scopolia carniolica* Jacq.), наперстянка шерстиста (*Digitalis lanata* Ehrh.), пшениця дика однозернянка (*Triticum boeoticum* Boiss.), сон білий (*Pulsatilla alba* Reichenb.), відкасник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.), відкасник татарниколистий (*Carlina onopordifolia* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl.), зозулині черевички справжні (*Cypripedium calceolus* L.), пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F.Hunt et Summerhayes).

Працівники ботанічного саду працюють над розробкою прогресивних способів збереження і збагачення генофонду червонокнижних рослин *ex situ* та *in situ*, впровадженні нових технологій їх розмноження, вирощування і захисту. Для забезпечення охорони *ex situ* ряду червонокнижних видів, що знаходяться в особливо загрозливому стані (наприклад, локалітет гронянки півмісяцевої), створюються заповідні зони.

Займаються інтродукцією лікарських рослин, а частково і червонокнижних видів, працівники Тернопільського обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, який восени 2005 року святкував 55-річчя від дня заснування. З червонокнижних видів тут інтродуковано підсніжник білосніжний (*Galantus nivalis* L.), цибулю ведмежу (*Allium ursinum* L.), балобан (*Falco cherrug* Gray, 1834), молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Schaf., Kulcz. et Pawl.).

В подальшому доцільно проведення вторинної інтродукції деяких видів рідкісних червонокнижних рослин, що зростають на території Тернопільської області, а також вивчення їх біолого-екологічних особливостей і перспектив використання.

ВИСНОВКИ

1. За підсумками досліджень вчених за час 1805–2006 рр. можна виділити три етапи історії інтродукції рідкісних червонокнижних рослин на території Тернопільської області:
 - I етап – з 1807 р. до 1832 р. (за часів діяльності В.Г. Бессера);
 - II етап – з 1950 р. до 1969 р. (період роботи кафедри біології Кременецького педінституту);
 - III етап – з 1990 р. до теперішнього часу.
2. В останні роки робота з інтродукції рідкісних червонокнижних видів в Тернопільській області значно активізувалася і набула цілеспрямованого характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іванюк А.С. Особливості онтогенезу представників роду *Carlina* L. в умовах культури // Актуальні проблеми гуманітарної освіти. – Випуск 2. – Кременець, 2006. – С. 108–111.
2. Лукс Ю.Л. К вопросу о терминологии и методике искусственного переноса растений в природные экосистемы // Ботан. Журн. – 1981. – Т. 66, №7. – С. 1051–1060.
3. Синиця Г.Б., Черняк В.М. Рідкісні і зникаючі види флори Тернопільщини, їх охорона і введення в культуру // Бюлетень державного Нікітського ботанічного саду. – Вип.79. – Ялта, 1999. – С. 153–159.
4. Хайнацкий А.О. Почаївська лавра. – Почаев, 1897 – 524 с.
5. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. Енциклопедія, 1996. – 602 с.
6. Черняк В.М. Відродження Кременецького ботанічного саду як історико-ботанічного об'єкту // Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. – Тернопіль, 1990. – С. 286–288.
7. Шанайда Н.Д. Деякі особливості біології *Carlina onopordifolia* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl. в умовах Голицького ботаніко-ентомологічного заказника // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 1999. – С.151–156.
8. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дубина Д.В., Вакаренко Л.П. та ін. Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України, стан та перспективи. – Київ: Хімджей, 2003. – 248 с.
9. Besser W. Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie. I'An. – 1810. – 88 с.

THE HISTORY OF INTRODUCTION OF RARE ENDEMIC PLANTS OF TERNOPIL REGION

A.S. Ivanyuk

Introduction and climate adaptation of rare plants on the territory of Ternopil region goes back to the year of 1806. It was the time when the Botanical Garden was founded in Kremenets. Three stages of rare plants introduction have been distinguished. It has been observed that modern stage of introduction is characterized by its significant activation.

УДК 581. 522. 4: 908 (477. 84)

Іванюк А.С. Історія інтродукції рідкісних червонокнижних рослин в Тернопільській області // Питання біоіндикації та екології. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – Вип. 13, № 1. – С. 3–9.

Інтродукція і акліматизація рідкісних червонокнижних рослин на території Тернопільської області бере свій початок з 1806 року, з часу заснування в Кременці ботанічного саду. Виділено три етапи розвитку інтродукції. Встановлено, що на сучасному етапі робота з інтродукції рідкісних червонокнижних рослин значно активізувалась.

Бібл. 9.